

Kis jégkorszak és felvilágosodás? – A klímaváltozás és a társadalmi folyamatok meglepő összefüggései

Philipp Blom: *Amikor a világ kifordul a sarkából. A kis jégkorszak (1570–1700) és a modern nyugat hajnala.* Európa Könyvkiadó Kft., Budapest, 2023. 316 oldal

Philipp Blom „Amikor a világ kifordul a sarkából” (Die welt aus den angen) c. munkája 2017-ben látott napvilágot a Hanser Verlag Kiadó gondozásában, magyar nyelvű kiadására 2023-ban került sor az Európa Kiadónak köszönhetően, Mesés Péter fordításában. A kötet egy tudományos és közéleti szempontból is népszerű, különleges aktualitású témát, a klímaváltozás társadalmakra gyakorolt hatásait igyekszik körbejárni a kis jégkorszak történelmi példáján keresztül. Az éghajlati változások történeti szerepét az utóbbi időben a magyarországi tudományos világban is nagyobb figyelem övezi, az 1990-es évektől itthon is megindultak az első történeti forrásokra alapozott klímarekonstrukciós vizsgálatok (l. pl.: Rác Lajos munkásságát), s a témához kapcsolódó kutatások száma, még ha kismértékben is, de szaporodik (l. például: Kern Zoltán, Pinke Zsolt, Bodovics Éva és Szántó Richárd munkáit). Ennek, valamint a jelenlegi klímaváltozás mindenki számára egyre érezhetőbb hatásainak köszönhető, hogy a téma jelentősebb külföldi munkái magyar nyelven is megjelenhetnek.

A legutóbbi ilyen jelentős munka Christian Pfister és Heinz Wanner *Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év c.* könyve volt,¹ amely több tekintetben is – kutatástörténet, fogalommagyarázatok etc. – az európai éghajlattörténet alapműve. Philip Blom munkája azonban jellegét tekintve ettől jelentősen eltér, szerzője nem végzett klímarekonstrukciós vizsgálatokat, könyvében nem találunk a Pfisteréhez hasonló grafikonokat és táblázatokat, ezen a téren legfeljebb szintetizálásra törekszik. Nem vesződik túlságosan sokat a kis jégkorszak időbeli lehatárolásának kérdésével sem, művében ezalatt a 16. század második felétől nagyjából a 17. század végéig tartó markánsabb lehűlési periódust érti. Ezzel szemben Pfister és Wanner a 14. század eleje és 19. század vége közötti időszakot tekinti

¹ A kötet recenzióját lásd a Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok (2.) 2. számában.

az „északi kis jégkorszaknak”, kiemelik azonban, hogy ez az igen hosszúra nyúló korszak nem teljesen egyenletes lehűlést jelentett, egyes időszakok, például a 16–17. század ezen belül is alacsonyabb átlaghőmérséklettel bírtak. Blom munkájában nem közöl az ő általa használt lehatárolástól eltérő álláspontokat, csupán az ezzel kapcsolatos problémákat és a kutatói egyetértés hiányát említi meg.

Blom munkája tehát magához a klímarekonstrukcióhoz nem járul hozzá, ehelyett a klímatörténetészek által már detektált lehűlés társadalom- és gazdaságtörténeti hatásait igyekszik összegyűjteni a legkülönbébb történeti források, de elsősorban naplók és egyéb irodalmi (különösen filozófiai), valamint képzőművészeti alkotások segítségével. Igyekszik az éghajlatváltozás legszerteágazóbb hatásaira rámutatni, azonban az esztörténeti hatásokra fekteti a legnagyobb hangsúlyt, leginkább a klímakihívás és a felvilágosodás közötti összefüggés feltárásával.

A könyv első részében a kis jégkorszak rövid fogalmi tisztázása után Blom olyan az időjárással összefüggésbe hozható történelmi eseményekre tér ki, mint például a nagy spanyol armada 1588-as pusztulása és az 1666-os nagy londoni tűzvész. Előbbi esetében a támadó spanyolok számára kedvezőtlen széljárás, utóbbinál pedig a hosszan tartó száraz időszak volt a befolyásoló időjárási tényező. A kötetben több helyen is kitér továbbá a klíma változásának mezőgazdasági hatásaira, a sorozatos rossz termésű évekre, ami nagymértékű inflációt váltott ki, s a kereskedelmi kapcsolatrendszer átalakulását eredményezte Európában. Ennek egy fontos eleme, hogy Dél-Európa urbanizáltabb térségei rákényszerültek az Észak-Európával való szorosabb kapcsolatfelvételre, elsősorban a gabonaellátás biztosítása végett. Ennek köszönhetően válhatott például Amsterdam az egyik legjelentősebb kereskedelmi központtá. A nyugati mezőgazdasági kereslet kelet-európai megjelenése fontos társadalmi hatásokkal bírt, a földbirtokosok igyekeztek növelni az eladható áruk mennyiségét, ami a feudalizmus megerősödéséhez, a második jobbágyság kialakulásához vezetett a régióban.

Hasonlóan hatottak a 16. század végétől tapasztalható európai gazdasági zavarok a gyarmatosításra, illetve a kontinensen kívüli területekkel való kereskedelemre. Blom szerint a kis jégkorszakból eredő gazdasági válság kényszerítette arra a különböző gazdasági szereplőket, hogy a nagy haszonnal kecsegtető kontinentális kereskedelem irányába forduljanak. Mindez életre hívta a korszak nagy közgazdaságtani ideológiáját, a merkantilizmust, amely a kereskedelemből származó haszon maximalizálását tűzte ki célul minden lehetséges eszközzel. A klímaváltozásnak köszönhetően jelentősen romlottak a lokális önellátás lehetőségei, s távolsági kereskedelem nagyobb volumenűvé válását követően újfajta piaci mechanizmusok jelentek meg, út nyílt a piaci spekulációk számára, s a helyi termelőknek immár szinte semmilyen közvetlen hatásuk nem volt a piaci árakra (míg a csupán regionális kereskedelem esetében a helyi árszabályozás még működött).

A könyv igen szövevényes összefüggésrendszert vázol fel a klíma, a gazdaság és a társadalom vonatkozásában, ezek azonban sokszor nem újszerű észrevételek, csupán

azok súlyának újraértékelésében mond újat Blom. Felhívja például a figyelmet, hogy a Nyugat- és Közép-Európában szinte már közismertnek mondható kora újkori szőlőtermesztési válság korántsem arról szól, hogy a lakosságnak le kellett mondania egy élvezeti cikkről, vagy legalábbis vissza kellett fogni a fogyasztását. A korszak higiéniai és egészségügyi viszonyai között a bor (és a sör) fogyasztása a mindennapok velejárója volt, még fiatalok esetében is, így annak jelentős drágulása lényegében egy alapélelmi-szerhez való hozzájutás nehezebbé válását jelentette.

A kötet legnagyobb részét a 16–18. század eszmetörténeti változásainak bemutatása teszi ki, melyet Blom szoros összefüggésbe hoz a klímaváltozásból eredő általános válsággal. A korszak sorozatos környezeti csapásai (aszályok, extrém téli fagyok, árvizek stb.) többféle cselekvést is kikényszerítettek az egyelőre még a középkori keresztény világkép által meghatározott tömegekből. Egyesek az időjárási eseményeket isteni büntetésként értelmezték, s engesztelő körmenetekkel próbálkoztak, míg mások a boszorkányok természetfeletti tevékenységének tulajdonították a történeteket. Blom szerint azonban folyamatosan nőtt azoknak a száma, különösen az értelmiségi körökben, akik sem a fokozott vallási buzgalomban, sem a boszorkánysággal megvádolt nők megégetésében nem láttak megoldást. A 17. században nagyarányú kulturális fejlődés volt megfigyelhető, amelynek bár kétségtelenül Nyugat-Európa volt a bölcsője, Európa szinte minden területén jelentkezett valamilyen mértékben. Ezzel kapcsolatos a kötet egyetlen magyar történeti vonatkozása. Blom az európai oktatási fejlődés egyik fontos pontjának tekinti Joannes Comenius „A világ képekben” (*Orbis sensualium pictus*) c. munkájának megjelenését. A „betűk köztársaságának” – ahogyan Blom a nyomtatott termékek összességét nevezi – megjelenése alapvető változásokat eredményezett, bizonyos gondolatok terjedését innentől kezdve nem lehetett tartósan gátolni.

A könyvben Blom számos kortárs filozófus munkásságát mutatja be, röviden kitérve életútjuk azon elemeire, amelyek tudományos pályájukra is hatással voltak. Közéjük tartozik például Pierre Bayle, aki egy 1680-ban megjelenő üstökös és a körülötte kipattanó hisztéria kapcsán hosszan értekezett a babona (itt elsősorban az asztrológia), a vallásosság és az ateizmus jelenségéről, elsősorban arról, hogy vajon a mély vallásosság feltétlenül erkölcsös életmódot jelent-e, vagy az ateizmus kizárja-e azt. Amint korábban említésre került, Blom igyekezett felvázolni a klímaváltozás gazdasági hatásait, azonban ebbe nem mélyed bele túlságosan, ehelyett viszonylag sokat foglalkozik a kapitalizmus és a merkantilizmus megjelenésének társadalmi hatásaival s ennek morális kérdéseivel. Érdekes ellentmondásként emeli ki, hogy míg a felvilágosodás elvi szinten az egyenlőség eszméjét hirdette, a felvilágosult gondolkodók jelentős része (pl.: Descartes, Voltaire) rendelkezett olyan üzleti befektetésekkel, melyek a rabszolgák kereskedelmén és alkalmazásán vagy más jellegű kizsákmányoláson alapultak. Egyértelműnek tűnik számára, hogy a felvilágosodás eszmei univerzalizmusának a határát a piac és a gazdasági növekedésre való törekvés jelenti. Ezt a kortársak gondolkodásában egyrészt a rasszizmus

oldja fel, másrészt pedig azon nézet, mely szerint a saját nyomoráért mindenki maga felelős. Blom szerint a 16–17. századtól kezdve egyre nagyobb súlya lett a polgárságnak, illetve a középrétegeknek, amelyek bár innentől kezdve kulturális elitpozícióval bírtak, a politikai hatalomba egyelőre nem nyertek bebocsátást. Az ezért vívott harc ideológiai legitimációját nyújtották a felvilágosodás azon elemei, mint az alapvető emberi jogok, a demokrácia és az egyenlőség. A történelmet szélesebb kontextusban vizsgálva azonban kiderül ezek utópisztikus jellege, a kapitalizmus, a merkantilizmus és az imperializmus gyakran állítható szembe ezekkel. Bernand Mendeville „Méhek meséje” című versét (melynek néhány sora a magyar nyelvű kiadás borítóján is helyet kapott) lényegében ez a probléma hívta életre. A műben az állam allegóriája egy méhkaptár, amely folyamatosan fejlődik, növekszik, azonban emögött olyan méhek munkája áll, akik nem vetik alá magukat mindenféle morális szabálynak. Egy nap aztán megjelenik egy idegen méh, amely egyetlen nap alatt eléri, hogy a kaptárban élő összes méh szigorú erkölcsök szerint éljen, így aztán csökken a fogyasztás, megszűnnek azok a tevékenységek, melyeket a luxus elérése érdekében folytattak, s megszűnik a kaptár korábbi virágzása. A vers tökéletesen beleillik ugyan Blom ellentmondással kapcsolatban felvázolt gondolatmenetébe, túl sokat azonban nem fordít ennek az értékelésére. Nem veti fel például azt a problémát, hogy míg bizonyos perspektívából – például az állam egészének szintjén – prosperitást látunk, ha a történet minden résztvevőjét együttesen vesszük figyelembe, tehát a teljes komplexitás terén vizsgálódunk, már nem biztos, hogy ugyanolyan pozitív képet kapunk. Ennek fejtegetése azonban már feltehetően túl távoli dimenziókat nyitott volna meg, s Blom konkrétan a klímaváltozás hatásainak az elemzésétől már így is jelentős mértékben eltávolodott.

A könyv utolsó részében Blom megpróbálja a kis jégkorszak társadalmi hatásaival kapcsolatos megállapításait némiképp adaptálni a jelenkori klímaváltozásra. Először is leszögezi, hogy a jelenlegi klímaváltozás jelentősen eltér a korábbiaktól, főként abban, hogy míg az emberiség korábban csak elszenvedője volt az ilyen jelenségeknek, mára szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az okozója is ő. Újdonságot jelent az is, hogy a 16–17. századhoz képest ma már jól ismerjük a klimatikus rendszert, pontos információink vannak a jelenségekről, sőt prognózisokkal is rendelkezünk. Technikai szempontból elvileg adott lenne annak lehetősége, hogy a válság kezelése világszinten, teljes együttműködéssel történjen, egyértelműnek tűnik azonban, hogy ennek nincs realitása, ahogyan egyébként a kis jégkorszak időszakában sem volt. Másként reagáltak például a válságra és más kezelési stratégiát alkalmaztak a nyugati és déli centrumterületek. Az egyik legfontosabb különbség, hogy míg a kis jégkorszak időszakában a termelés fokozása, illetve általában véve a gazdasági növekedésre való törekvés (kereskedelmi háborúk, merkantilizmus és imperializmus, távoli gyarmatok erőforrásainak kihasználás) járható út volt, napjainkban egyértelműen kijelenthető, hogy a permanens növekedésre épített fogyasztói társadalom nem tartható fenn,

s valószínű, hogy ennek belátását csak a nagyobb katasztrófák kollektív tapasztalata fogja eredményezni. Blom szerint a liberális-demokrata rendszerek, melyek egyébként is terheltek bizonyos utópista kritikával (ahogy fentebb ezt láthattuk), korábban nem látott kihívás elé lesznek állítva az autoriter rendszerek által. Utóbbiak klímaválsággal kapcsolatos magyarázatai és megoldási javaslatai ugyanis jóval populistábbak, illetve szimpatikusabbak a nagyobb tömegek számára.

Philip Blom könyve alapvetően különbözik a kvantitatív adatok sokaságát felvonultató éghajlattörténeti munkáktól, s nem javasolható azoknak az olvasóknak, akiket önmagában a kis jégkorszak foglalkoztat mint klímátörténeti jelenség, vagy éppen az azzal foglalkozó speciális tudományterület módszereiről és szemléletéről érdeklődnének. Ezeknek az olvasóknak inkább Pfister és Wanner munkáját javaslom. Blom ehelyett egy izgalmas intellektuális utazásra visz bennünket, ahol a legváratlanabb összefüggésekre világít rá, ezek egy része persze inkább vitaindító gondolatnak tekinthető. A kötet leginkább azoknak a környezettörténet iránt érdeklődő olvasóknak ajánlható, akik nyitottak az eszmetörténeti fejtegetésekre, vagy azoknak, akik a felvilágosodás mélyebb társadalomtörténeti aspektusaira kíváncsiak. A 271 oldalas kötet kellően olvasmányos, képekkel illusztrált, a bonyolultabb gondolatok kifejtését általában egy-egy kitekintő történet leírása oldja fel a katasztrófákról vagy épp érdekes történeti jelenségekről, mint például a bálnák partra vetődése a hollandiai partokon. Az olvasó ne egy erősen strukturált kézikönyvre számítson, az olyan témák például, mint a kis jégkorszak gazdasági vagy demográfiai következményei, több fejezetben is előjönnek, így csak az egész mű elolvasásával rajzolódik ki a teljes kép.

RÓZSA SÁNDOR